

Zelenka, Miloš

K vybraným problémům národního obrození : (oscilace romantismu s realismem jako komparativní problém)

Slavica litteraria. 2013, vol. 16, iss. 1-2, pp. [89]-103

ISBN 978-80-210-6526-0

ISSN 1212-1509 (print); ISSN 2336-4491 (online)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/129115>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

MILOŠ ZELENKA

K VYBRANÝM PROBLÉMŮM NÁRODNÍHO OBROZENÍ (OSCILACE ROMANTISMU S REALISMEM JAKO KOMPARATIVNÍ PROBLÉM)

Abstrakt

Studie se zabývá vymezením a periodizací národního obrození jako složitého procesu formování moderní národní (občanské) společnosti. Zároveň usiluje postihnout vzájemné spojitosti mezi historickým (fáze vědeckého zájmu, národní agitace a masového charakteru) a literárněvědným členěním českého národního obrození podle návaznosti literárních směrů (klasicistní, preromantické, romantické a realistické období). Za nejvýznamnější směr pro konstituování moderní společnosti a uměleckou reflexi jejích problémů považuje romantismus, který v českém kontextu (typ tzv. malého národa s nekontinuální politickou a kulturní tradicí) přichází opožděně, s fázovým posunem a v žánrově modifikované podobě (např. žánr veršovaného románu v středoevropském kontextu nahrazuje funkci moderního románu, který nastupuje až s kritickým realismem koncem 19. století). Studie se rovněž věnuje oscilaci romantismu s realistickými tendencemi v 50. a 60. letech 19. století, která ovlivnila genezi a tvorbu májovské generace. Tato oscilace, která byla domácí historiografií hodnocena jako esteticky a hodnotově pokleslý fenomén, se v české literatuře projevovala až do nástupu moderních směrů koncem 19. století. Studie nastoluje požadavek interdisciplinární a komparativní literární historie, která by byla v souladu s „ingresivní“ koncepcí literárních dějin (M. C. Pope a J. Neubauer): prostřednictvím „uzlových“ bodů – „prostorových metafor“ (v našem případě rok 1848) zachytit středoevropské národní obrození jako celistvý celek s množstvím přerušení, odboček, zlomů a absencí.

Abstract

Major issues related to the National Revival (vacillation between Romanticism and realism as a comparative subject)

The paper's aim is to provide a workable definition and periodisation of the National Revival as a complex process of forming a modern (community-based) nation, and to discern mutual relations between the historical and literary approaches to such a division; of the two, the former involves the phases of scholarly interest, of national exhortation, and of mass appeal, while the latter divides the Czech National Revival into periods according to the successive literary movements (Classicism, Pre-Romanticism, Romanticism, and realism). Crucial influence on the building of a modern society and on the artistic reflection of its problems is attributed to Romanticism, which in the Czech context (i.e. in a small nation with broken political and cultural traditions) was delayed, lagging behind and practising genre modification (for example the verse romance performed in Central Europe the function of modern novel, which consequently did not appear on the local literary scene until realism took root late in the 19th century). The study also explores the fluctuation between

Romanticism and realistic inclinations during the 1850s and 1860s, which influenced the origin and creations of the „*Máj* generation“. Regarded as a trashy genre of low worth and poor aesthetic value by local historiographers, this vacillation was not an uncommon occurrence until modern movements gained strength in the late 1900s. Finally, the paper formulates a proposal for an interdisciplinary and comparative literary history, which, in harmony with the „ingressive“ concept of literary history (M. C. Pope and J. Neubauer) and with the help of „crucial“ links - „space metaphors“ (in this case employing the year 1848) – would endeavour to give a faithful representation of Central European National Revival as a complete unity comprising numerous interruptions, digressions, breaks and vacancies.

Klíčová slova

české národní obrození ■ literární historie ■ literární romantismus ■ literární realismus ■ střední Evropa ■ komparatistika

Key words

Czech National Revival ■ Literary history ■ Literary Romanticism ■ Literary Realism ■ Central Europe ■ Comparative Studies

Národní obrození vztažené na českou či slovinskou, resp. středoevropskou situaci lze právem chápat jako klíčové období jakýchkoli novodobých dějin, na jehož začátku několik intelektuálů proklamuje své „vlastenecké“ záměry a na jehož konci stojí pospolitost v podobě moderní (občanské) společnosti, tj. konstituovaný národ se všemi plnohodnotnými atributy včetně vlastní kultury a také literatury. Cesta z úvodního bodu „probuzení“ do stavu nezpochybnitelné existence národa vzrušuje po století badatele nejružnějších oborů, kteří diskutují, zda tento proces byl výsledkem geniálních aktivit několika jednotlivců, jakýmsi „zázračným“ dítětem, jehož zrání nebylo možné dopředu odhadnout, anebo mechanickým otiskem proměny společensko-ekonomického pohybu, který s modifikacemi a žánrovým posunem zasáhne všechny vrstvy národní pospolitosti. Národní obrození – zjednodušeně řečeno – je složitým procesem konstituování moderní, sociálně-ekonomické společnosti, jejímž základem se stává třetí a poté čtvrtý stav, které se společně deklarují jako národ chápaný ve smyslu pospolitosti rovnoprávných občanů. Transformace pozdněfeudální společnosti na společnost měšťanskou, chceme-li kapitalistickou, probíhá v evropském kontextu, jak známo, dvěma způsoby: 1. francouzský model státního národa, který se uplatňoval nejvíce v západní Evropě, znamenal kontinuální přechod z jedné etapy do druhé prostřednictvím reformy či revoluce: formování národa není jeho „obrozením“, nebo jeho „probuzením“, spíše výsledkem přirozeného historického procesu, který charakterizuje především nepřerušovaná tradice kultury ve vlastním, „literárním“ jazyce jako výsledek úspěšné sociální mobility; 2. typ „malého národa“, k němuž patří tzv. český a slovinský případ, kde

proces formování začíná oproti prvnímu typu s jistým „zpožděním“, fázo-
vým posunem, a to ještě v kontextu pozdněfeudální společenské struktury.
Národ ke své státnosti v důsledku absence vlastních elit teprve směřuje,
sociologové mluví spíše o národním hnutí, které své požadavky jazyko-
vé, sociálně-kulturní a později politické klade z pozice etnické skupiny.
Národní hnutí se zde s různým úspěchem snaží podílet na moci a dospět
k vlastnímu státu.¹ Český historik M. Hroch rozlišuje tři základní fáze
národního hnutí: 1. fáze vědeckého zájmu (A); 2. fáze národní agitace
(B) a 3. fáze masového charakteru (C), kdy s národní ideou se ztotožňují
široké vrstvy společnosti². Ani završení tohoto procesu poslední fází však
neznamená plnohodnotnou existenci národa, tj. dosažení vlastní státnos-
ti v pozici vedoucího etnika. Je dokončena pouze transformace etnické
skupiny v moderní národ v podobě občanské (kapitalistické) společnosti,
která se definitivně rozešla s feudální, sociálně-ekonomickou strukturou.³

Aplikujeme-li toto historické schéma bez ohledu na oprávněnost teorií
„primordialistických“ (národ v minulosti např. z „boží vůle“ existoval, ale
ztratil svá práva, a proto je třeba ho „obnovit“) či „konstruktivistických“
(národ je nutno uměle vytvořit, abychom i jako jednotlivci mohli lépe
hájit svá práva) na literárněvědný diskurs, zjistíme četná úskalí séman-
tická či terminologická. Samotný pojem „literatura národního obrození“,
frekvencovaný do současnosti českou historiografií, má z tohoto hlediska
zavádějící význam, neboť termín „obrození“ ukazuje na obnovu toho, co
zde kdysi existovalo. Ve skutečnosti „literatura národního obrození“ je
sice „návratem“ plnohodnotného literárního života (kultury), jaká např.
existovala z hlediska tvůrců i konzumentů v tzv. veleslavínském období
(1570–1620), ale je také logickým pokračováním historického vývoje, tu-
díž představuje počátek novodobého písemnictví, které již s různou inten-
zitou reflektuje problémy moderní doby. Historici často upozorňovali, že
„literárněvědný“ přístup nemůže být klíčem k pochopení složitosti spole-
čenských procesů tohoto období, a to pro svou vědeckou redukci na slo-
vesné texty, pro přenášení estetických a odborných kritérií ze současnosti
do obrozené doby⁴. Lze tu souhlasit s názorem, že výklad národního
obrození, např. kanonizovaný v školské praxi i v běžném povědomí, sply-
val se zápasem o jazyk a „vlastenecké“ umění, ačkoli analýza dobového

1 Macura, V.: *Znamení zrodu*. Praha, Československý spisovatel 1995.

2 Hroch, M.: *V národním zájmu*. Praha, Lidové noviny 1999, s. 46–47.

3 Hroch, M.: *Národy nejsou dílem náhody. Příčiny a předpoklady utváření moder-
ních evropských národů*. Praha, Slon 2009.

4 Hroch, M.: *Na prahu národní existence. Touha a skutečnost*. Praha, Mladá fronta
1999, s. 5–6.

diskursu by signalizovala, že např. pravopisné či prozodické spory stály na okraji zájmu tehdejších lidí. Přesto literární dějepis si klade odlišné úkoly od obecných dějin, nemůže být jejich pasivní ilustrací, nýbrž komparativním a interpretačním pokusem vysvětlit a pochopit umělecký proces tohoto období v jeho složitosti a protikladnosti, v jeho žánrové a estetické hybridizaci a koexistenci.⁵ Literární dějepis především musí „rozlišit kolektivní a individuální, tradiční a nové, zralé a průkopné“⁶ z pohledu konkrétního uměleckého díla, které svým zážitkem a tvorbou hodnot se specificky podílí na dynamickém procesu radikální proměny společenského a literárního paradigmatu.

V četných úvahách o periodizaci českého národního obrození se začátek procesu formování moderního národa klade do 70. a 80. let 18. století, josefinských (osvícenských) reforem, kdy začíná fáze kritického vědeckého zájmu o národní minulost a jazyk (fáze A) reprezentovaná zejména úsilím Josefa Dobrovského.⁷ Jestliže první „klasicistní“ období trvá zhruba 1770–1806, které se společensky nese ve znamení absolutistických reforem a vzniku národního hnutí, konstituování základů obrozenecké literatury. Následné historiografické pokusy v podstatě vycházely z respektování čtyřčlenného periodizačního schématu, v němž každému období odpovídala konkrétní žánrová a literárněsměrová dominance. Jestliže první „klasicistní“ období trvá zhruba 1770–1806 (estetickým mezníkem se zde stává Jungmannův překlad Chateaubriandovy *Ataly*, který pracuje s českým jazykem nikoli jako s předmětem nestranného „objektivistického“ studia, nýbrž jako s „nacionálním“, živým organismem), druhé „preromantické“ období v letech 1806–1830 (rok 1830 v podstatě znamená nejen rok evropských revolucí, ale vstup K. H. Máchy do literatury) přináší žánrovou a tematickou diferenciaci literatury, thamovský a puchmajerovský model anakreontské poezie prvního období, jazykové a literární obrany, střídá formování obrozenecké ideologie a rozvoj moderní poezie, prózy a dramatu, intenzivní vztah k lidové společnosti. Politicky jde o období napoleonských válek a absolutistické reakce po vídeňském kongre-

⁵ Srv. např. *Writing Literary History: Selected Perspectives from Central Europe*. Eds. D. Dolinar – M. Juvan. Frankfurt am Main, P. Lang 2006; *The Horizons of Contemporary Slavic Comparative Literature Studies*. Ed. H. Janaszek-Ivaničková. Warszawa, Dom Wydawniczy Elipsa 2007; *Teórie medziliterárnosti 20. storočia I–II. Medziliterárny proces VI–VII*. Ed. P. Koprda. Nitra, Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa 2009–2010.

⁶ Štěpánek, V.: *Karel Hynek Mácha*. Praha, Melantrich 1984, s. 10.

⁷ *Dějiny české literatury II. Literatura národního obrození*. Ed. F. Vodička. Praha, Nakladatelství ČSAV 1960, s. 9.

su. Historicky zde začíná fáze masové agitace (B), v níž čeští intelektuálové jako příslušná specificky a národnostně určená etnická skupina si klade za cíl nejen vědeckými díly, ale především uměleckou tvorbou získat pro myšlenku příslušnosti národa jeho široké vrstvy.

Třetí období 1830–1848 se s jistým zjednodušením pro intenzivní rozpětí estetické normy charakterizuje jako „romantické“ (vrcholná tvorba K. H. Máchy a dalších „romantiků“). Rok 1848 sice politicky připravuje cestu bachovskému absolutismu, ale společensky znamená definitivní nástup češtiny a ekonomického uvolnění lidského subjektu (zrušení poddanství), což vytváří předpoklady pro nástup realistických tendencí, které jsou většinou spojovány s demokratickým programem májovské generace. Toto čtvrté období (1848 – přibližně 1860) doznívá májovským almanachem *Máj* (1858) či Říjnovým diplomem 1860 jako mezníky uvolňujícími literární a společenský život. Zde vrcholí masová fáze národního hnutí (C) s tím, že cílevědomé naplnění základních atributů plnocenného národa již nemůže být zvráceno, protože nabylo charakteru uvědomělé občanské společnosti s výrazně definovaným politickým programem, protikladným pospolitosti feudální.

Budeme-li hledat genetické vazby mezi členěním národního hnutí a literárněhistorickou periodizací tohoto procesu, na první pohled zjistíme nerovnoměrné „překrývání“ jednotlivých fází, zejména při jeho završení: jestliže fáze vědeckého zájmu (A) spadá do „klasicistního“ období a fáze národní agitace (B) koreluje s „preromantickým“ obdobím, nejasnosti nastávají zejména při interpretaci třetího a čtvrtého období, na jehož rozhraní (rok 1848) lze klást fázi masového charakteru národního hnutí (C), jehož realizace se někdy nepřesně považuje za ukončení celého národního obrození. Je jím rok 1848 v užším slova smyslu jako mezník vzniku české národní pospolitosti (definitivní nástup češtiny ve veřejné komunikaci) či formování májovské generace v druhé polovině 50. let jako první moderní, evropsky profilované generace? Anebo národní obrození podle Z. Nejedlého se vyčerpává v 70. a 80. letech 19. století, kdy se završuje sociální struktura měšťanské společnosti s jejími atributy (Národní divadlo, česká univerzita, vznik českého kapitálu a veřejných institucí, zformování třetí a čtvrtého stavu apod.)?⁸ Čistě literární výklady konce národního obrození spojují s myšlenkovou „vyčerpaností“ a s překonáváním estetické normy české literatury, která je chápána jako písemnictví „služebné“,⁹

⁸ Nejedlý, Z.: *T. G. Masaryk. Kniha první. Masarykovo mládí (1850–1876)*. 2. vyd. Praha, Orbis 1949, s. 34–35.

⁹ F. X. Šalda: *O smyslu literárních dějin českých*. Šaldův Zápisník 8, 1935–1936, č. 7–8, s. 203–214; č. 9–10, s. 281–314.

teleologicky a explicitně zapojené do bojů o národní a sociální emancipaci. V tomto pojetí se národní obrození uzavírá proklamací *Manifestu České moderny* a nástupem moderních –ismů koncem 19. století, které kritizují didaktismus předchozích uměleckých generací. Vůdčí osobnost konce 19. století, pozdější první prezident Československé republiky T. G. Masaryk ve svých spisech (*Otázka sociální, Naše nynější krize, Rusko a Evropa* ad.) národní obrození pokládá za úspěšně naplněné až vznikem vlastní státnosti v roce 1918.¹⁰

Jestliže středoevropské národní obrození, kam modelově zařazujeme české země jako typ „malého národa“ s nekontinuální či absentující státotvornou tradicí (Slovinsko), spojujícím rysem se zde stává složité formování „vlastní“ vedoucí třídy, obnovení či vytváření literárního jazyka spolu s nastolováním dalších kulturních a později sociálně-politických požadavků. Bez ohledu na literárněsměrovou specifickou periodizaci v českém i slovinském případě přechod mezi fází národní agitace (B) a masového charakteru (C) lze usouvztažnit s rozmachem široce pojatého romantismu, jehož podstatu nelze mechanicky odvodit z „čistého“, „vzorového“, stylově vyhraněného romantismu západoevropského. Romantismus a romantická tvorba, které se nesporně stávají nejdůležitějším uměleckým směrem podílejícím se na formování moderní, tj. sociálně a národnostně vyspělé společnosti, osciluje s realistickými tendencemi, přičemž absorbuje i předchozí stylové prvky doznívajícího sentimentálně-osvícenského proudu.¹¹ Romantismus jako klíčový problém těchto národních hnutí trvá časově nejdéle a zároveň není možné přesně ohraničit jeho genezi a jeho „vystřídání“ či „nahrazení“ realismem. Postmoderní uchopení romantismu přitom směřuje – zjednodušeně řečeno – k pojetí konstruktů s řadou stabilních i proměnlivých příznaků, které jsou zpětně používány pro modelování i jistou korekci dobového literárněvědného diskursu.¹² Zdůrazňuje se heterogenní a rizomatická struktura romanti-

¹⁰ Masaryk, T. G.: *Světová revoluce. Za války a ve válce. 1914–1918*. Praha, Orbis – Čin 1925, s. 497–499. Srv. též: *Česká otázka. Snahy a tužby národního obrození*. 6. vyd. Praha, Čin 1948.

¹¹ Srv. Horyna, B.: *Dějiny rané romantiky. Fichte, Schlegel, Novalis*. Praha, Vyšehrad 2005; Pohorský, M.: *Český romantismus v evropském kontextu*. Česká literatura 26, 1978, č. 1, s. 1–9; sb. *19. století v nás. Modely, instituce a reprezentace, které přetrvaly*. Ed. M. Řepa. Praha, Nakladatelství Historického ústavu AV ČR 2008.

¹² Srv. Hrbata, Z.: *Romantismus a Čechy*. Jinočany, H&H 1999; Hrbata, Z. – Procházka, M.: *Český romantismus v evropském kontextu*. Praha, Mlejnek 1993; též: *Romantismus a romantismy. Pojmy, proudy, kontexty*. Praha, Karolinum 2005; Hrdina, M.: *Konstituce literárněhistorického pojmu romantismu*. Česká litera-

mu založená na identifikaci základních okruhů a procesů vzatých z ideologie, filozofie a poetiky „romantické“ doby jako příroda, cesta, torzo, krásno, estetika, poezie, folklór, ironie apod.¹³ Projekce romantismu jako jistého „ideálního“ konstruktů pak může mít dva výklady: 1. romantismus jako časově ohraničený směr předjímající realismus, který jej pak završuje a vlastně „pohlčuje“; 2. romantismus odvozený z teorie „dlouhé moderny“ s romantickou prefází, romantismus pak vystupuje jen jako „vstup“ či „signál“ spouštějící obrat od kolektivu k problematice individua, jako dlouhodobý proces aniticipující uvolnění obraznosti apod.

Vzhledem k tomu, že romantismus se jak v českém, tak v slovinském národním obrození objevuje relativně pozdě a jeho projevy nejsou ve srovnání se západoevropskými literaturami výrazně rozvinuté (romantické prvky se objevují ještě před či spolu s první vlnou buržoazních revolucí 1830), v lineárním chápání dějinné kauzality romantické tendence po roce 1848 byly hodnoceny jako neaktuální, jako rozměšňování nosného romantického odkazu, který v druhé polovině 19. století ztěžoval cestu k realistickému vidění světa a jeho rozporů.¹⁴ Tomu odpovídala i pojmová terminologie a typologizace romantismu, s kterou se lze setkat i v novějších pracích – rozdělení romantismu na linii objektivní a subjektivní, nebo na křídlo revoluční, buřičské, pokrokové a na křídlo reakční, melancholické, snivé, jež se uzavíralo před složitostí moderní reality do záhadných, někdy mystických hlubin rozbouřeného nitra. Např. český pozitivistický literární dějepis přelomu století považoval romantismus za umělecký směr, resp. stylovou tendenci, jejíž tvůrčí možnosti se vyčerpávaly v 30. a 40. letech Máchou.¹⁵ Konstatovalo se, že specifické rysy národního obrození, zejména nerozvinutost předbřeznové společnosti, nevytvářely příznivé podmínky pro romantické uchopení světa, že zde chyběla

tura 57, 2009, č. 3, s. 319–345; Pospíšil, I.: *Romantismus slovanský, evropský a světový. Šíře a hloubka*. In: Slovanický romantismus v evropských súvislostiach. Banská Bystrica, Filozofická fakulta Univerzity Mateja Bela 2006, s. 8–21; Zajac, P.: *Konstruktury romantizmu v českej a slovenskej literatúre*. In: Hledání literárních dějin v diskusi. Ed. J. Wiendl. Praha – Litomyšl, Paseka 2006, s. 90–106; *Literárny romantizmus*. Eds. M. Zelenka – Z. Vargová. Nitra, Fakulta stredoeurópskych štúdií Univerzity Konštantína Filozofa 2011.

¹³ Srv. *Prepisovania romantizmu*. Ed. A. Bžoch. World Literature Studies 3(20), 2011, č. 3, s. 1–104.

¹⁴ Novák, J. V. – Novák, A.: *Přehledné dějiny literatury české od nejstarších dob až po naše dny*. 4. vyd. Olomouc, R. Promberger 1936–1939, s. 411.

¹⁵ Srv. např. Jakubec, J.: *Dějiny literatury české II. Od osvícenství po družinu Máje*. Praha, J. Laichter 1934; Jakubec, J. – Novák, A.: *Geschichte der českischen Literatur*. Leipzig, Amelang 1913.

živná půda pro hluboké prožití antitetických rozporů novodobého člověka. Zřejmá skutečnost, že ideová bohatost, tematická, stylistická a žánrová diference evropského romantismu představovaného nejrůznějšími školami a básnickými generacemi, se v českém případě uskutečňovala stylově „čistým“ Máchou, nebo nevelkou skupinou několika jednotlivců, vedla k myšlence o nepůvodnosti a epigonském přejímání vyspělejších cizích vlivů, nebo implantovala protikladnou představu o výjimečném talentu prosazujícím se silou svého génia.

Rovněž ani moderní literární historiografie, která v českém kontextu přišla s aplikací *biedermeieru*, nepostihla složitost tohoto problému v jeho celistvosti, pokud jej chápe jako autonomní literární směr, jehož „obecné“ rysy formují samostatnou fázi v rámci českého národního obrození, přičemž pod tímto hodnotícím úhlem „se přepisuje“ např. J. K. Tyl či *Kytice* od K. J. Erbena nebo *Babička* od B. Němcové. Současné diskuse odmítají jednak úzké chápání *biedermeieru* ve smyslu jakési třetí fáze romantického úsilí, resp. jako specifické jihoněmecké formy pozdního romantismu,¹⁶ na druhé straně paušalizující generalizace, že *biedermeier* syntetizuje celý obsah epochy, její styly a ideologie od pozdního klasicismu až po náznaky realismu pod jednou střechou.¹⁷ Českou variantu středoevropského *biedermeieru* se pokusili v meziválečném období specifikovat čeští germanisté O. Fischer,¹⁸ V. Jiráť,¹⁹ S. Sahánek²⁰ a později i další literární historici,²¹ kteří z nejrůznějších pozic upozorňovali na opožděnou sociální mobilitu české měšťanské společnosti, v níž absentovalo hlubší sepětí s katolickou tradicí či absolutní identifikace s barokem, jako tomu bylo např. v rigorózně katolickém Rakousku. K poukazům na odlišnost českého *biedermeieru* je možné z poetologického hlediska doplnit, že typický projev nostalgické melancholie se u nás modifikovaně projevil s jistým fázovým posunem: v 50. a 60. letech 19. století

¹⁶ Sengle, F.: *Biedermeierzeit Deutsche Literatur im Spannungsfeld zwischen Restauration und Revolution 1815–1848*. Stuttgart: J. B. Metzler 1971–1980.

¹⁷ Michajlov, A. V.: *Problemy analiza perechoda k realizmu v literature XIX veka*. In: *Metodologija analiza literaturnogo processa*. Ed. J. B. Borev. Moskva, Nauka 1989, s. 31–94.

¹⁸ Fischer, O.: *Slovo a svět*. Praha, Fr. Borový 1937.

¹⁹ Jiráť, V.: *Úloha biedermeieru v českém národním obrození*. In: V. J.: *Portréty a studie*. Praha, Odeon 1978, s. 548–551.

²⁰ Sahánek, S.: *Literární biedermeier v německém písemnictví*. Bratislava, Filozofická fakulta University Komenského 1938.

²¹ Tureček, D.: *Biedermeier a české národní obrození*. *Estetika* 30, 1993, č. 1, s. 15–24; týž: *Romantismus a(nebo) kontra biedermeier?* *Slovenská literatúra* 52, 2005, č. 4–5, s. 243–251.

v oscilaci pozdněromantické tendence s realistickými prvky. Je zřejmé, že *biedermeier* je příkladem úzké stylové tendence koexistující v rámci pluralitních recepčních vln variantně naplňované nejrůznějším obsahem, ideologií, poetikou, stylovou a žánrovou variabilitou a hybridizací, a to zejména v těch dílech, která v přechodném období reflektovala napětí mezi minulostí a přítomností, mezi romantickou stylizací a raněrealistickou tendencí.

Celkově ve znamení nepůvodnosti a netvůrčího úsilí byly shledávány výrazně romantické začátky básníků, kteří v 50. letech 19. století vstupovali do literatury, počátky Mayerovy, Pflégrovy, Jandovy a v podstatě i literární tvorba celé májové generace. S oblibou zdůrazňovaný faktor nepříznivé atmosféry bachovského absolutismu, který se často doplňoval poukazy na ztížené poměry básníků (J. V. Frič, J. Neruda, G. Pflieger-Moravský, K. Sabina ad.), tak postupně dával vzniknout tezi o zaostalosti českého romantismu, který se považoval za nevýznamnou, dílčí a pozvolna překonávanou etapu ve vývoji novodobé literatury. Nízkou úroveň teoretického poznání tzv. pozdního romantismu, jeho vývojové periodizace a typologie, je nutné spatřovat v silné žánrové oscilaci (interferenci) romantismu s realismem. Dřívější historiografie, jak už jsme upozornili, jen obtížně hledala „čistě“ pojmové vymezení pro specificky národní podobu už proto, že oba proudy v minulém století nedoznaly tak oslnivého rozkvětu ve srovnání s literaturou ruskou, francouzskou či anglickou. Metodologicky nejčastější nedostatek těchto výkladů spočíval v tom, že termíny romantismus, nebo realismus byly používány v stejném kategoriálním smyslu jako v uvedených literaturách, z jejichž životního obsahu i podstaty byly odvozovány. Situaci při pokusech o historický výklad romantismu komplikoval i fakt, že předchozí směry jako klasicismus nebo preromantismus vstřebaly mnohé pozitivní hodnoty romantismu; obsahovaly jeho jednotlivé prvky stejně tak, jako se později v tomto směru formovaly zárodky a podněty, jejichž inspirační náboj byl nepopíratelný i pro rozvoj realismu. U typu s nekontinuální státotvornou tradicí, tedy v českých podmínkách, tím máme na mysli především ideu národní a osobní svobody, která jako výraz dobové ideologie nacházela umělecké vyjádření ještě před nástupem vrcholného romantismu. Pečeť tzv. národní literatury nesly např. Jungmannovy básnické překlady, Poláková *Vznešenost přírody*, Lindova *Záře nad pohanstvem*, Kollárova *Slávy dcera*, rukopisná falza a další díla, jež vznikla v intencích klasicismu a preromantismu. Zároveň se v nich projevovala tendence k romantické tvorbě, a to právě v přetváření rysů dobové ideologie jako folklorismu a emocionálně zabarveného historismu. Tato linie, která i přes určitou spjatost formálních prostředků

s předchozím vývojem, výrazně zužitkovala obraznost a symboly lidové poezie či akcentovala heroickou koncepci vlastní minulosti, sílila v národních literaturách od 30. a 40. let 19. století paralelně s rozmachem evropského romantismu. Skutečné prožití a aktualizace těchto tendencí – např. byronovského romantismu – se uskutečňovalo u nás až májovskou družinou, ideově ovlivněnou významem roku 1848.

Je zřejmé, že tento mezník znamenal zásadní přelom v procesu formování českého národa (v moderním slova smyslu), které vycházelo nejen z obecných zákonitostí historického procesu, ale i z individuálních rysů domácích poměrů, v nichž proměna české společnosti začala nikoli v podmínkách raného kapitalismu, nýbrž v kontextu pozdněfeudální společnosti. Tato skutečnost se stala hlavní příčinou fázového posunu, který způsobil, že vývoj tohoto typu probíhal jednak jako reakce na „cizí“, evropské vlivy, jednak jako adaptace aktuálních podnětů národních tradic a vlastní minulosti. Jestliže dnešní historiografie rozeznává v tomto procesu dvě fáze ohraničené převážně buržoazními revolucemi, tak rok 1848 v českých zemích oddělil od sebe fázi „utváření“, tj. etapu přípravou, charakterizovanou pouze modifikací pozdněfeudální struktury, a hlavní fázi „přetváření“, kdy dochází ke kvalitativním změnám. Rozdíl mezi jednotlivými fázemi lze sledovat i na vedoucí vrstvě konstituující se moderní společnosti z hlediska její sociální mobility. Jestliže v první fázi, tj. v období vlastního národního obrození, existovala potenciální možnost, že historicky nejpokrokovější složka měšťanstva se zformuje jako německá, pak otázka národní specifičnosti v souboru ideologických prostředků později vystupuje jako idea určující a nadřazená. V literatuře se tento fakt mohl odrazit u autorů, reflektujících na úkor soudobé estetické normy obecné problémy doby, v relativizaci jejich postavení v dobovém kontextu i v následných významově mnohoznačných interpretacích. Tak tomu bylo v případě zdánlivé antinomie Mácha a Tyl, později Neruda a Pflieger, obecně při vstupu májovců a jejich vrstevníků do literatury a diferencované interpretaci jejich děl.

Rok 1848 byl hnutím, v němž si nově ustálená společnost v závislosti na domácích podmínkách vytvářela a řešila vlastní otázky budoucí existence. V obecné rovině se moment dějinného zvratu stal i nosným podkladem romantické antiteze: revoluce vnesla do vědomí moderního člověka rozpor mezi touhou po šťastném, svobodném světě a zároveň nemožností vysněného ideálu za daných poměrů dosáhnout. I tam, kde romantický postoj ztrácel náboj životního kladu a směřoval od bouřliváckého k pocitům světoболu, zoufalství či mystickému iracionalismu, byla výchozí inspirace antagonismem moderní společnosti zřejmá a historicky podmí-

něná. Interpretaci těchto jevově negativních postojů nelze přejít tvrzením o vyhoceném subjektivismu autorů a jejich pesimistickém, melancholickém světobolu, který nerespektuje aktuální potřeby doby. Skutečná příčina spíše spočívala v tom, že nová – dosud nepoznaná skutečnost – mohla nastolovat problémy, k jejichž řešení společnost historicky nedozrála. Otázky života a smrti, existence bytí, záhady hmoty, pohybu, prostoru a času, hranice lidského vědění byly právě otázkami novodobé společnosti a moderního člověka vyrovnávajícího se neiluzivně s materiální pozemskostí života, s objektivní realitou kolem sebe.

Paradoxně i novější literární historie v této souvislosti mluví o tzv. úspěšném či neúspěšném zápasu s romantickou tradicí, tj. upozorňuje na diskrepanci mezi tematickou novostí a její neadekvátní uměleckou realizací, na rozdíl mezi objevností pohledu a nejrůznějšími kompozičními „nedostatky“ v tvaru literárního díla.²² Přesněji řečeno jde o to, že autoři, kteří myšlenkově vyšli z romantismu, ve své době objevně a pronikavě dospěli k pochopení reality, ačkoli byli tvarově a umělecky spjati převážně s romantickou estetickou normou. Toto tvrzení platí především pro otázku formování novodobé české prózy, zvláště májovské, která se „potýkala“ s romantickou tradicí v pojetí postav, prostředí a ve výstavbě fabulační osnovy. Skromné počátky sociálního románu v souvislosti s nerozvinutostí společenských poměrů s jistou mírou nadsázky komentoval Neruda roku 1863 v Hlasu: „*Román sociální pak jest u nás skoro nemožností, jediná kniha vyčerpala by vše, co u nás sociálně původního... Bídu sice máme i zločin z ní plynoucí; obému schází však anglická mlha a pařížské extrémy. Na národní román Gogolův jest ale u nás původní ráz národní již silně setřen. Těšme se s Němci, kteří také nemají románů.*“²³ Interferenci romantismu s realismem v české literatuře lze demonstrovat na rozmachu žánru byronské lyrickoepické povídky, resp. veršovaného románu spjatého s májovci a jejich generačními vrstevníky. Skladby jako Pflégrův *Pan Výšínský*, Hálkův *Alfréd*, Nerudova satira *U nás* byly přes své žánrové diference významným mezičlánkem vývojové linie, kterou později potvrdila májovská iniciativa v oblasti prózy či Pflégrovovy pokusy o sociální román na přelomu 60. a 70. let 19. století. Tradiční výklad těchto skladeb jako přímého ohlasu Puškinova *Oněgina* či českých variant známějších evropských vzorů není zcela přesný; autoři spíše přejali základní rysy tvořící žánrové specifikum byronovské poetiky, adaptovali

²² Srv. např. Štěpánek, V.: *Z dějin obrozenské literatury*. Praha, Československý spisovatel 1988.

²³ Neruda, J.: *Literatura I*. Praha, SNKLHU 1957, s. 347 (původně Hlas 1863).

její model, který se stal obecným inspiračním východiskem. Žánr veršované povídky, resp. veršovaného románu v 50. letech 19. století, tvořil spojovací mezičlánek mezi starší byronovskou romantickou povídkou a prozaickými pokusy o moderní společenský román.²⁴

Jestliže zde platí teze, že „v literaturách střední a východní Evropy byronovské formy epiky pomáhaly realistickému románu“,²⁵ pak byronismus a jeho tvůrčí postupy byly v českém prostředí známy prostřednictvím příkladů z evropského kontextu včetně Máchy. Dílo samotného Byrona bylo dostupné většinou z polských a německých překladů, nežádka i originálů. Frekvence Byronových překladů vzrostla právě v 50. letech 19. století; první kompletní překlad *Nevěsta z Abydu* vyšel roku 1854 zásluhou J. V. Friče. Starší pozitivistické práce (J. Durdík, J. Vlček, M. Zdziechowski ad.) charakterizovaly Byronův vliv na českou poezii (zejména na Pflagra) jako nefunkční transplantaci žánrového modelu lyrickoepické povídky. Ve skutečnosti se spíše jednalo o vědomě proklamovanou myšlenkovou spřízněnost, o spontánní výraz uměleckého obdivu k základním rysům byronovské poetiky, zahrnující jak přírodní lyriku melancholického smutku, tak revoluční titanismus vášnivého vzdoru proti všemu druhu násilí a poroby. „*Dnes slavím velký den. Dočetl jsem totiž Byrona*“, zapsal si do svého deníku devatenáctiletý Pfleger již roku 1853. „*Jak mne dojímá tento silný duch... jeho básně mluví tak vřele za svobodu... jeho Lyrika nad míru mě dojímající. Chtěl jsem si z něho hojných výpiskův nadělati, avšak dále vždy čta zdálo se mi vše opsání hodno, takže jsem si umínil nic víc neopisovati, alébrž vše m í t.*“²⁶ Pflerovo hodnocení Byrona nevědomě upozornilo na výběrový zřetel recepce, tj. na specificky národní a individuální podobu tzv. byronismu. Zatímco v anglosaské sféře se básník chápal jako autor na pomezí klasicismu a romantismu a z jeho tvorby se zdůrazňovala subjektivní a aristokratická poloha, v středoevropských literaturách se pod tlakem domácích podmínek Byron pojímal jako stylově „čistý“ romantik, jehož tvorba se

²⁴ Zelenka, M.: *Několik poznámek k interferenci romantismu s realismem v české literatuře 50. let. 19. století (Neruda a Pfleger)*. In: Jan Neruda 1991. Studie, referáty, diskusní příspěvky. Ed. V. Krivánek. Praha, Univerzita Karlova 1992, s. 38–51; též: *The Genre Structure and Dream Motifs in Gustav Pflieger-Moravský's Verse-Novel Pan Výšinský*. Revue des études slaves 92, 2011, č. 3, s. 399–412.

²⁵ Neupokojeva, I. G.: *Общие черты яеuropeјского романтизма и своеобразие его nacional'nych puteј*. In: Jevropeјskij romantizm. Az európai romantika. Ed. I. G. Neupokojeva – I. Seter. Moskva, Nauka 1973, s. 42.

²⁶ Velemínský, K.: *Z rukopisné pozůstalosti G. Pflagra-Moravského – Nástinové z mého života*. Obzor literární a umělecký 4, 1902, č. 17, s. 255–257.

stávala synonymem spravedlivého zápasu o lidskou a národní svobodu, tj. bojem za ideály, které byly vlastní právě májovcům. Fakt nesporného působení Byronova díla na mladou literární inteligenci 50. let nelze jednostranně interpretovat či nekriticky přeceňovat. „*Bylť čas, kde v našich kruzích se mluvilo o Byronovi jako o nějakém jen tak pochybném talentu, jehož příznakem jest, že byl rozerván*“, poznamenal V. Hálek v Národních listech 1874. „*Toho Byrona u nás jeden každý člověk překonal, kdo rozerván nebyl.*“²⁷ Hálkova slova s odstupem doby vystihla skutečnost, že vyrovnávání s byronismem znamenalo u nás zároveň jeho překonávání: byronovští hrdinové byli zbavováni rysů všeobecnosti a byli zasazováni do konkrétního prostředí české reality.

Ačkoli Pflieger s Nerudou důvěrně znali díla evropských romantiků, projevovalo se zde jisté vědomí „romantické“ tradice modifikované domácími podmínkami. Literární historiografie někdy v této souvislosti používá termín „*byronismus bez Byrona*“.²⁸ Vertikální blízkost autorů vyplývala mj. i z toho, že nezávisle na sobě mohli čerpat z repertoáru obrazů, motivů a témat, jakýchsi romantických topů, které vytvářely – zejména v období vrcholného a pozdního romantismu – relativně ustálené paradigma tvárných, obsahových a kompozičních prostředků a postupů. Žánr veršovaného románu plnil funkci gnozeologickou, tj. umožňoval rychlejší přechod od lyriky k epice, resp. v české literatuře překlenoval rozdíl mezi rozvinutostí poezie a vývojově nižším stupněm prózy po roce 1848. Diferenční funkce tohoto žánru umožňovala rozdělený přístup ke skutečnosti, k uměleckému ztvárnění nových životních podmínek zejména tam, kde nebyl rozvinut žánr moderního románu. Typizační funkce umožňovala charakterizaci hrdinů a prostředí nikoli ilustrací předem daných tezí, ale prostřednictvím specifiky individuálního a národního. Kompoziční skloubení lyrických pasáží a epického příběhu čtenáři pouťavě zprostředkovalo mravní a citový svět moderního hrdiny.

Uvedený příklad žánru veršovaného románu, jak jej realizoval např. J. Neruda či G. Pflieger-Moravský, z hlediska oscilace romantismu a realistické tendence prokazuje, že nešlo o jev hodnotově nefunkční, stylově pokleslý a esteticky nerozvinutý. Zároveň ilustruje žánrovou specifickou dějin národních literatur, u nichž tradiční „izolacionistické“ přístupy omezovaly širší komparativní a především interdisciplinární kontext

²⁷ Hálek, V.: *O umění*. Praha, Československý spisovatel 1954, s. 152 (původně Národní listy 1874).

²⁸ Wollman, S.: *Srovnávací pojetí romantismu na VII. mezinárodním sjezdu slavistů*. Slavia 43, 1974, č. 2, s. 182–188.

a tím také dokumentuje nutnost kritického návratu k ustáleným interpretačním a periodizačním stereotypům národního obrození, jako je např. otázka hodnocení tzv. pozdního romantismu v 50. a 60. letech 19. století. Metodologická korekce tradiční představy o středoevropském romantismu jako o celistvém a homogenním směru vede k respektování intenzivnější variantnosti, k zohlednění dobových podmínek, z nichž nelze vyloučit ani prvek státotvornosti při formování sociálně vyspělé moderní (národní) společnosti.²⁹ S tím souvisí i „přehodnocení“ pozdněromantických tendencí v umění, které svou „opožděností“ implikovalo negativní interpretace žánrové, myšlenkové a zejména estetické např. v oblasti žánrů romantické poemy či sociálního románu, jež se v středoevropských literaturách projevy až v polovině 19. století. Pohled na středoevropské národní obrození jako na dějiny „*celistvého celku plného prerušení, odbočiek, zlomov, absencií, postavenými na vzdelanostných smeroch, ktoré sa sriedajú a sú chápané bez hodnotových kategórií*“,³⁰ vede k představě tohoto složitého procesu jako propletené sítě řady „mikropříběhů“ v rámci jednotného kontextuálního rámce, za který lze považovat formování tzv. malého národa s nekontinuální či absentující státotvornou tradicí. Skutečnost, že literární dějiny vedle své poznávací a estetické funkce především přispívaly k „*sebeurčení celých národů... ke společenské konstrukci reality*“,³¹ nemusí být pojímána negativně. Napodobování rozvinutějších kultur a tvůrčí adaptace evropských podnětů, byť realizována s časovým „zpožděním“, se odrazila ve vědomém úsilí o vývojovou autonomnost explicitně manifestovanou jako rozvoj národního vědomí. J. Neubauer, jeden z editorů monumentálního čtyřdílného projektu *History of the Literary Cultures of East-Central Europe: Junctures and Disjunctures in the 19th and 20th Centuries I–IV* (2004–2010), mluví o tzv. ingresivní literární historii, která je protikladná k imanentním národním dějinám

²⁹ Ďurišín, D.: *Problémy porovnávačej syntézy literárneho romantizmu (Metodické zásady a pracovný postup)*. In: Československé přednášky pro VII. mezinárodní sjezd slavistů ve Varšavě. Literatura – folklór – historie. Praha, Academia 1973, s. 17–26; Sziklay, L.: *La conception romantique de l'Europe Centrale et Orientale*. Studia Slavica Hungarica 19, 1973, č. 1–3, s. 279–287.

³⁰ Bojtár, E.: „*Vysnívali sme si vlast' a národ...*“ *Osvietenstvo a romantizmus v stredo- a východoeurópskych literaturách*. Bratislava, Ústav svetovej literatúry SAV 2010, s. 10–11.

³¹ Neubauer, J.: *History of the Literary Cultures of East-Central Europe: Junctures and Disjunctures in the 19th and 20th Centuries Volume III*. Ed. M. Cornis-Pope – J. Neubauer. Amsterdam – Philadelphia, John Benjamins Publishing Company 2007, s. 345.

a která zachytává koexistenci lokálních kultur v rámci širšího areálu.³² Je zřejmé, že otázky periodizace a interpretace národního obrození, v našem případě roku 1848 jako klíčového mezníku společně sdílené historické zkušenosti malých středoevropských národů, se mohou stát modelovými příklady pro komparativní a interdisciplinární analýzu společných „uzlových“ bodů takové podoby literární historie, která by již nebyla zatížena tradičními ideologickými a historickými konotacemi.

³² Neubauer, J.: *Jak so ingresivne literarne zgodovine in zakaj jih potrebujemo*. In: *Primerjalna književnost v 20. stoletju* in Anton Ocvirk. Eds. D. Dolinar – M. Juvan. Ljubljana, Založba ZRC SAZU 2008, s. 195–204.

